

Dariusz Lewandowski

Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim

---

Studia Włocławskie 6, 286-295

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. DARIUSZ LEWANDOWSKI

STAN PRAWNY I ORGANIZACJA BUDOWNICTWA SAKRALNEGO W KRÓLESTWIE POLSKIM

Sytuacja polityczna na ziemiach polskich w czasie zaborów miała duży wpływ na budownictwo sakralne. Dotyczy to przede wszystkim budownictwa Kościoła rzymskokatolickiego pod zaborem rosyjskim, w ramach którego ziemie polskie podzielono na tzw. Kraj Zachodnio-ruski, czyli ziemie przyłączone do Rosji, i tzw. Kraj Nadwiślański, czyli Królestwo Polskie złączone z Rosją unią personalną.

Królestwo Polskie, obejmujące 128.000 km² i około 3.300.000 mieszkańców, powstało na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego z 9 czerwca 1815 r. Na terenie Królestwa obowiązywała konstytucja, nadana 27 listopada 1815 r. przez cara Aleksandra I, gwarantująca pewne swobody obywatelskie. W odniesieniu do religii katolickiej zapewniała jej szczególną opiekę rządu, przyznana została także wolność uprawiania kultów religijnych innych wyznań chrześcijańskich.¹ Wszystkie sprawy dotyczące kościołów i religii powierzono Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, stanowiącej jeden z resortów Rady Administracyjnej, która była najwyższym organem władzy wykonawczej w Królestwie Kongresowym.²

Uwarunkowania prawne budownictwa rzymskokatolickiego w Królestwie Polskim, przez cały czas jego istnienia, opierają się na dokumentach ogłoszonych w pierwszych latach po jego utworzeniu, w celu zapobieżenia upadkowi kościołów i ustalenia podstawowych zasad ekonomiczno-organizacyjnych dotyczących budowy nowych i remontów starych świątyń oraz budowy i utrzymania zabudowań plebańskich, które w późniejszym czasie doczekały się szczegółowych postanowień.³

Pierwszym z tych ważnych dla budownictwa sakralnego dokumentów jest dekret królewski z 6/18 marca 1817 r., na mocy którego ustanowiono tzw. dozory kościelne i ogólne zasady utrzymania budowli kościelnych. W skład działających w poszczególnych parafiach dozorów wchodził: kolator, proboszcz i trzech przedstawicieli parafii, wybieranych spośród grona posiada-

czy nieruchomościach.⁴ Obieralni członkowie dozoru musieli uzyskać zatwierdzenie specjalnych Komisji Wojewódzkich, powołanych do istnienia przez to samo postanowienie. Komisje te miały za zadanie pociąganie do odpowiedzialności za stan zachowania istniejących i wnoszenie nowych kościołów – kolatorów i innych zobowiązanych do tego osób.⁵ Do najważniejszych obowiązków dozoru kościelnego należało zarządzanie funduszami i czuwanie nad przebiegiem remontów czy też budowy kościoła i zabudowań plebańskich, z wyłączeniem wewnętrznych reperacji mieszkania plebańskiego, którymi miał zajmować się sam proboszcz.⁶

W „Dziennikach Urzędowych” poszczególnych województw ogłoszone zostało postanowienie namiestnika królewskiego z 3 stycznia 1818 r., obejmujące zasady rozkładu kosztów na budynki kościelne, które przewidywało podział obciążeń kosztorysowych planowanej inwestycji pomiędzy wszystkich parafian. Był to dość spójny, choć skomplikowany system finansowania. Punktem wyjścia takiego podziału było rozbitcie wartości kosztorysowej na dwa elementy: zakup materiałów i opłatę rzemieślników oraz sprowadzenie materiałów i pomoc ręczną przy budynku kościelnym.⁷ Od wartości kosztorysowej w rozkładzie kosztów odejmowano wyszczególnione wcześniej przychody parafii, udziały administratora i kolatora. Podstawę do rozkładu kosztów stanowił podatek podymny opłacany z własności. W podziale kosztów zakupu materiałów i opłacenia robocizny uczestniczyli na jednakowych zasadach także innowiercy będący właścicielami dożywotnimi lub dziedzicznymi majątków zasiedlonych przez katolików.⁸ Na katolikach spoczywał obowiązek sprowadzenia materiałów i pomocy fizycznej przy budynku kościelnym; tę powinność można było wypełnić osobiście lub zamienić na wpłatę pieniężną, przeliczoną według odpowiedniej taksy dołączonej do wykazu kosztów.⁹ Na mocy tego postanowienia wszystkie kościoły i mieszkania plebańskie musiały zostać ubezpieczone w Towarzystwie Kasy Ogniowej.¹⁰ Odszkodowania wypłacane z tytułu ubezpieczenia stanowiły znaczącą kwotę przy odbudowie spalonych kościołów i zabudowań.

Udział proboszcza w finansowaniu inwestycji uzależniony był od jego osobistego dochodu rocznego. Jeżeli dochód nie przekraczał 1800 złp,¹¹ pleban był zwolniony od udziału w rozkładzie kosztów. Przy dochodach do 1900 złp proboszcz przekazywał nadwyżkę ponad 1800 złp, przy dochodach od 1900 do 5000 złp podatek ten wynosił 5% dochodu, a przy dochodzie przekraczającym 5000 złp osiągał on wysokość 10%.¹²

Na stan budownictwa kościelnego wpłynęła także sekularyzacja majątków kościelnych i klasztornych. Na terenie Królestwa Polskiego władze carskie dokonały tego częściowo już w roku 1819, za zgodą Rzymu. Resztę

majątków przekraczających sześć morgów gruntów uprawnych carat przejął w ramach represji po powstaniu styczniowym w roku 1865.¹³

W roku 1824 na mocy dekretu królewskiego uległ zmianie przepis o stanie osobowym dozoru kościelnego.¹⁴ Do jego składu dołączono miejscowego dziedzica, jeżeli nie był on równocześnie kolatorem, natomiast proboszcza zastąpiono dziekanem. Kadencja obieralnych członków dozoru będących przedstawicielami parafian trwała sześć lat.¹⁵ Postanowienie to regulowało także problem nakładów na inwestycje kościelne, wskazując trzy źródła ich finansowania, które należało wykorzystywać z zachowaniem wskazanej kolejności. Na pierwszym miejscu należało wykorzystać środki wynikające z zapisu erekcyjnego lub dziedzicznych zobowiązań patronackich, następnie dobrowolne ofiary i dopiero jako ostatnie źródło obowiązkowe składki wynikające z rozkładu kosztów opracowanych przez dozór kościelny.¹⁶ Finanse czerpane z obowiązkowych świadczeń mogły być spożytkowane jedynie do wykonywania prac w obrębie murów cmentarza przykościelnego. Przepis ten dotyczył dzwonnicy, kostnicy i tzw. grabarni, z wyłączeniem kosztów utrzymania cmentarza grzebalnego, na którego potrzeby przeznaczano fundusze uzyskane z pokładnego.¹⁷ Rozporządzenie to przeniosło wyłącznie na proboszczów obowiązek dokonywania wszelkich remontów zabudowań parafialnych i ponoszenia kosztów z tym związanych z własnych funduszy. Na dozorach spoczywał ponadto obowiązek spisывania i odbierania inwentarza po zmarłym proboszczu oraz naprawienia wszystkich nienaprawionych szkód w zabudowaniach plebańskich i kościelnych z majątku pozostałego po zmarłym.¹⁸

Po upadku powstania listopadowego wprowadzono w życie Statut Organiczny cara Mikołaja I, który zniósł wcześniejszą konstytucję i odrębność Królestwa Polskiego i stopniowo dostosował system administracyjny do systemu obowiązującego w Rosji. Zachowano zapis o wolności wyznania i swobodzie kultu, według którego religia katolicka nadal była uznawana za przedmiot szczególnej opieki rządu, oraz zapowiedziano utworzenie w Warszawie Akademii Rzymskokatolickiej. W praktyce jednak stosowano się jedynie do zapisu o przyłączeniu Królestwa Polskiego na wsze czasy do Cesarstwa Rosyjskiego.¹⁹ W konsekwencji już w 1837 roku utworzono pięć guberni, zgodnie z zasadami administracji rosyjskiej, a kompetencje dotychczasowych Komisji Wojewódzkich przejęły Rządy Gubernialne.²⁰

W roku 1835 ukazało się postanowienie rządowe, zatwierdzone przez Mikołaja I, dotyczące problematyki remontów kościołów filialnych na terenie Królestwa Polskiego.²¹ Dotychczas uznawano je za objęte patronatem prywatnym na równi z prywatnymi kaplicami i oratoriami. Na mocy tego

postanowienia kościoły filialne służące dobru i wygodzie całej parafii powinny być remontowane na takich samych zasadach jak kościoły parafialne.²²

Kolejne postanowienie rządowe dotyczące zabudowań parafialnych, które wprowadziło nowe uregulowania prawne sprawy finansowania budowy nowych jak i utrzymania istniejących budynków plebańskich mieszkalnych i gospodarczych, weszło w życie w roku 1837.²³ Ustawa ta wprowadziła typologię zabudowań plebańskich, na które składały się: dom mieszkalny proboszcza, dom dla wikariuszy, dom dla sług kościelnych, stodoła, stajnia z wozownią i obora.²⁴

Parafia ponosiła koszty remontów zabudowań plebańskich wynikłych z powodu starości budynków, pożaru czy też na skutek innego wypadku, natomiast gdy konieczność remontu lub budowy nowych obiektów była następstwem zaniechania bieżących remontów czy z winy beneficjenta, na poczet kosztów zatrzymywano czwartą część dochodu plebana, które przekazywano do banku do czasu zgromadzenia potrzebnej kwoty.²⁵ Zróżnicowaniu uległy stawki świadczeń proboszcza na rzecz budownictwa kościelnego przy zachowaniu dotychczas obowiązujących zasad uczestniczenia w kosztach. W odniesieniu do zabudowań plebańskich zobowiązania proboszcza zamieniono z finansowych na rzeczowe, zależnie od wysokości jego dochodu. Przy dochodzie do 1800 złp utrzymanie wszystkich zabudowań plebańskich było obowiązkiem parafian, przy dochodzie pomiędzy 1800 a 3000 złp proboszcz troszczył się o zabudowania gospodarcze, a parafia o budynki mieszkalne, czyli plebanie, mieszkania wikariuszy i sług kościelnych. Przy dochodzie w granicach od 3000 do 5000 złp proboszcz zobowiązany był ponadto przejąć pod swoją opiekę plebanie, natomiast gdy jego dochód przekraczał 5000 złp, przejmował odpowiedzialność za budowę i remonty wszystkich zabudowań plebańskich.²⁶

W związku z trwającymi pracami przygotowawczymi do podpisania konkordatu ze Stolicą Apostolską, w roku 1844 zebrano wszystkie wcześniejsze rozporządzenia władz carskich dotyczące budownictwa sakralnego, nadając im wspólny tytuł „Urządzenie dotyczące się budowy oraz reperacji kościołów po parafiach katolickich”. Konkordat, który został podpisany w 1847 r., ujmował kwestie budownictwa sakralnego na ziemiach Królestwa Polskiego zgodnie z ogłoszonymi wcześniej rządowymi rozporządzeniami.²⁷

W roku 1846 ogłoszono postanowienie rządowe, na mocy którego miały być wznoszone domy przedpogrzebowe.²⁸ Miały one być wznoszone i utrzymywane przez wyznawców wszystkich obrządków, aby uniknąć pochówków osób w stanie śmierci pozornej. Obowiązek urządzenia takich domów przedpogrzebowych mocą tej ustawy spoczywał na Komisji Rządowej Spraw

Wewnętrznych i Duchownych, natomiast opiekę nad nimi miały sprawować dozory kościelne. W praktyce inicjatywa ta napotkała poważne trudności projektowe, gdyż nawet renomowani architekci, jak Ludwik Radziszewski i Henryk Marconi, mieli problem z projektowaniem budowli, dla których brakowało analogii w ich twórczym dorobku, zarówno w kwestii kształtu zewnętrznego jak i funkcjonalności wnętrza.²⁹ Mimo nałożenia obowiązku budowy domów przedpogrzebowych trudno było przełamać zwyczaj przetrzymywania zwłok w kruchtach lub innych pomieszczeniach przykościelnych. Także samo postanowienie zezwalało na to „do czasu urządzenia domów przedpogrzebowych”.³⁰

Ograniczenie praw dozorów kościelnych nastąpiło na mocy ukazu Aleksandra II o atrybutacjach władz i o zarządzaniu budowy i reperacji budowli kościelnych z 1863 r., ogłoszonego tuż przed wybuchem powstania styczniowego.³¹ Dozory kościelne mogły decydować o wydatkowaniu sum nie przekraczających 300 rubli na prace nie wymagające wykonywania specjalnych planów, z wyjątkiem zmian stylu architektonicznego budowli. W przypadku gdy kosztorys inwestycji opiewał na kwotę pomiędzy 300 a 3000 rubli, dokumentacja projektowa za pośrednictwem naczelnika powiatu powinna być skierowana do Rządu Gubernialnego. Przy inwestycjach przekraczających kwotę 3000 rubli lub przy staraniach o pozwolenie na budowę nowego kościoła, sprawę rozpatrywała Komisja Spraw Wewnętrznych.³²

W tym samym czasie ukazała się „Instrukcja o budowie, restauracji i reparacji kościołów i innych zabudowań parafialnych...”³³ oraz obszerne komentarze objaśniające zasady jej praktycznego stosowania.³⁴ Także Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała drukiem zbiór różnych przepisów dotyczących inwestycji budowlanych Kościoła katolickiego na terenie Królestwa Polskiego, które – zastrzone w ramach represji popowstaniowych – częściowo zachowały swą aktualność aż do ogłoszenia ukazu tolerancyjnego.³⁵

Na skutek ustawy uwłaszczeniowej uległ zmianie dotychczasowy porządek społeczny. Od roku 1864 wprowadzono zebrania parafialne; do udziału w nich mieli prawo wszyscy pełnoletni mieszkańcy wyznania katolickiego posiadający przynajmniej trzy morgi ziemi. Skutkiem tego prawo podejmowania decyzji o budowie i o jej finansowaniu przejęła miejscowa społeczność, gdyż jedynie zebrania parafialne miały prawo podejmować decyzje o ustanowieniu składek na wznoszenie i remonty kościołów czy też zabudowań plebańskich.³⁶ Wprowadzenie zebrań parafialnych jako ciała decydującego o inwestycjach kościelnych wywarło wpływ na relację między Kościołem a kolatorem, na którym zgodnie z tradycją spoczywały powinności związane

z dbałością o obiekt kultu. Dozór kościelny, którego członkiem z urzędu był kolator, stał się jedynie ciałem wykonawczym w stosunku do uchwał zebrania parafialnego.³⁷

W tym samym roku na terenie guberni lubelskiej i siedleckiej oraz w powiecie augustowskim i mazowieckim (wschodnia część Królestwa Kongresowego) wprowadzono kolejne ograniczenia swobód w podejmowaniu decyzji o inwestycjach sakralnych. O wydatkowaniu kwot powyżej 300 rubli decydował warszawski generał-gubernator.³⁸ Pozwolenie na budowę nowej świątyni oraz na roboty przekraczające koszt 3000 rubli mogło wydać jedynie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, powołane do istnienia w 1871 r. w miejsce zniesionej w 1867 r. Rady Administracyjnej, której kompetencje czasowo przejęła Komisja Spraw Wewnętrznych.³⁹

Zmiany w prawie dotyczącym budownictwa kościelnego w Królestwie Polskim przyniósł dopiero tzw. ukaz tolerancyjny ogłoszony 17/30 kwietnia 1905 r. Na mocy tego dokumentu władze diecezjalne miały prawo podejmować decyzje o przeprowadzeniu prac remontowych i budowie nowych świątyń zastępujących stare.⁴⁰ Wzniesienie kościoła w nowo powstającej parafii nadal wymagało uzyskania odpowiedniego zezwolenia z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które wydawano na podstawie opinii władz guberni i po konsultacji z władzami duchownymi, katolickimi i prawosławnymi. Zgodnie z ustawą, w parafii obsługiwanej przez jednego kapłana musiało się znajdować przynajmniej sto gospodarstw zamieszkałych przez katolików.⁴¹

W roku 1906 postanowienia ukazu tolerancyjnego w zakresie budownictwa kościelnego sprecyzowano w trzech warunkach: zgoda władzy duchownej odpowiedniego wyznania, posiadanie niezbędnych funduszy w gotówce i zachowanie wymogów ustawy budowlanej.⁴² W związku z wątpliwościami odnoszącymi się do finansowania prac budowlanych, w 1908 roku postanowiono, że o pozwolenie na budowę można się ubiegać posiadając połowę sumy kosztorysowej w gotówce i gwarancję regularnych wpływów na pokrycie dalszych wydatków.⁴³

Po ustabilizowaniu się sytuacji w Cesarstwie, po zakończeniu wojny z Japonią i rewolucji 1905 roku – następowało stopniowe ograniczenie swobód ukazu tolerancyjnego. W kwestii budownictwa sakralnego w 1912 roku przywrócono faktycznie stan z lat sześćdziesiątych, kiedy to na wykonanie wszelkich prac budowlanych przekraczających wartość 300 rubli wymagano uzyskania zezwolenia władz świeckich, które reprezentował minister spraw wewnętrznych.⁴⁴

Sytuacja zaistniała wskutek nieprzestrzegania ukazu tolerancyjnego spowodowała między innymi protest hrabiego Zygmunta Wielopolskiego, będą-

cego członkiem Rady Państwa.⁴⁵ Jednakże w ustawodawstwie dotyczącym prawnej organizacji budownictwa kościelnego rzymskokatolickiego w Królestwie Polskim do wybuchu I wojny światowej nie nastąpiły już żadne istotne zmiany.

W Królestwie Kongresowym w ciągu XIX wieku ulegała przemianom także organizacja wykonawstwa robót budowlanych. W początkach stulecia, nim zaistniało szersze zapotrzebowanie na wyspecjalizowane branżowo firmy wykonawcze, powszechnym sposobem zawierania kontraktów była tak zwana enterpryza ogólna, w której zasadą była „licytacja in minus”. Przebieg takiej licytacji regulowało specjalne postanowienie Rady Administracyjnej.⁴⁶ Polegała ona na tym, iż zainteresowani kontraktem zgłaszali pisemną deklarację, w której podawali własną wycenę robót, która już z samego założenia musiała być niższa od kalkulacji dołączonej do dokumentacji technicznej zawierającej plany. Warunki przetargu szczegółowo precyzowały terminy rozpoczęcia i zakończenia prac, określały zasady nadzoru oraz rozliczenia. Wypłatę wynagrodzenia rozkładano na raty, z których ostatnią wypłacano po spisaniu protokołu odbiorczego. Po tak zwanej „likwidacji budowy” wykonawca uzyskiwał prawo do ubiegania się o zwrot wadium na udział w licytacji.⁴⁷

System ten często doprowadzał do sytuacji, w której trudno było znaleźć solidnego wykonawcę; ci, którzy się sami zgłaszali, zazwyczaj wykonywali zlecone prace niedbale, dążąc do uzyskania największego zysku przez stosowanie gorszych materiałów budowlanych. Powodowało to reklamacje przy odbiorze robót, zwłokę przy likwidacjach kosztów, a przede wszystkim obniżenie trwałości dokonywanych napraw i wznoszonych nowych budowli.⁴⁸

W XIX wieku zorganizowane formy wykonawstwa budowlanego znajdowały się zasadniczo w rękach Żydów, których jednak od 1822 r. w ogóle nie dopuszczano do przetargów na prace przy kościołach rzymskokatolickich na mocy specjalnego reskryptu Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego;⁴⁹ zapis ten uchylili Rada Administracyjna, stwierdzając, że innowiercy nie mogą być enterprenerami lub wykonawcami robót budowlanych i konserwatorskich jedynie we wnętrzach kościołów, kaplic i innych domów modlitwy.⁵⁰

Zdarzało się, że dziedzic lub kolator sam podejmował się kierowania budową. Był to tak zwany „system administracyjny”, stosowany najczęściej wtedy, gdy źródłem finansowania były dochody pojedynczego inwestora. W większych dobrach obowiązki te niekiedy przejmował w imieniu właściciela rządca. Do prac budowlanych zatrudniano wówczas miejscowych

lub okolicznych fachowców, wynagradzanych dniówkowo, co pozwalało na obniżenie kosztów budowy.⁵¹

W drugiej połowie XIX wieku, gdy wiejską architekturę sakralną zdominowały powszechnie wznoszone potężne pseudostylowe świątynie, zaistniała potrzeba zatrudniania wykonawców, którzy byli przygotowani do podjęcia się prac przy realizacji zleceń stawiających wyższe wymagania pod względem technicznym i organizacyjnym. Wykształcił się wówczas nowy system kontraktowania zleceń zwany „enterpryzą częściową”. System ten polegał na dzieleniu zamierzonych prac według branż i zlecaniu ich odrębnym wykonawcom. Inwestor na drodze przetargu („licytacja in minus”) i przez odpowiednio przygotowaną i podpisaną umowę powierzał materiały i wykonanie robót poszczególnym wykonawcom. Zadaniem inwestora było później jedynie wypłacenie należności na zasadzie częściowej likwidacji kosztów składanej po zakończeniu realizacji poszczególnych zleceń, którą poświadczał budowniczy kierujący całością prac.⁵²

Pomimo rozlicznych trudności organizacyjno-prawnych, wynikających także z uwarunkowań politycznych, gdyż Kościół katolicki dla władz carskich zawsze był synonimem polskości, którą zaborca starał się wszelkimi sposobami tępić, na terenie Królestwa Kongresowego ruch budowlany w zakresie budownictwa sakralnego był dość ożywiony.

PRZYPISY

¹ M. B a n a s z a k, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 3*, Warszawa 1991, s. 67; Zasady Konstytucji Królestwa Polskiego z dnia 25 maja 1815 r., art. 2; Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 15/27 listopada 1815 r., art. 11, „Dziennik Praw”, t. 1, s. 8; zob. M. H a n d e l s m a n, *Konstytucje polskie 1791-1921*, Warszawa 1921, s. 76, 83; J. K ł o c z o w s k i, L. M ü l l e r o w a, J. S k a r b e k, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 201.

² G. M i s s a l o w a, *Kongres wiedeński i ustanowienie Królestwa Polskiego*, w: *Historia Polski*, t. 2, red. S. Kieniewicz, W. Kula, cz. 2, Warszawa 1958, s. 254.

³ A. M a j d o w s k i, *Ze studiów nad architekturą sakralną w Królestwie Polskim*, Warszawa 1994, s. 63-64.

⁴ Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., ustanawiający dozory kościelne i zasady utrzymania budowli kościelnych, „Dziennik Praw”, t. 6, s. 244 n; M. B a n a s z a k, *Historia Kościoła...*, t. 3*, dz. cyt., s. 67; J. P a k u l s k i, *Akta dozorów kościelnych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku i ich przydatność do badań historycznych*, „Ziemia Kujawska” 6(1981), s. 147.

⁵ Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., art. 1-2 (Dozory kościelne); art. 29-30 (Komisje Wojewódzkie); A. M a j d o w s k i, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993, s. 104.

⁶ Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., art. 4.

⁷ Postanowienie namiestnika królewskiego z dn. 3 stycznia 1818 r., art. 1; A. M a j d o w s k i, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 64, 74-75.

- ⁸ Postanowienie namiestnika królewskiego z dn. 3 stycznia 1818 r., art. 4-6.
- ⁹ Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., art. 7 i 9.
- ¹⁰ Tamże, art. 10; A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 74.
- ¹¹ Po roku 1841 jedyną obowiązującą walutą w królestwie Polskim były ruble. Wymianę złotych polskich na ruble przeprowadzono w stosunku 1 : 3/20, tzn. 1 rs. = 6 złp i 20 gr (1 złp = 30 kop.). Na podstawie: A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 75, przypis 48.
- ¹² Dekret Królewski z dn. 6/18 marca 1817 r., art. 6.
- ¹³ J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła...*, dz. cyt., s. 184; Ukaz z dn. 14/26 grudnia 1865 r., o urządzeniu duchowieństwa świeckiego rzymsko-katolickiego i nadaniu mu stałego pieniężnego utrzymania, „Dziennik Praw”, t. 63(1865), s. 369 n.
- ¹⁴ Dekret Królewski z dn. 25 grudnia / 6 stycznia 1823/24 r., uzupełniający przepisy dekretu z 6/18 marca 1817 r., „Dziennik Praw”, t. 8, s. 320 n.
- ¹⁵ Dekret Królewski z dn. 25 grudnia / 6 stycznia 1823/24 r., art. 2; por. A. Majdowski, *Studia z historii...*, dz. cyt., s. 104, przyp. 7.
- ¹⁶ Dekret Królewski z dn. 25 grudnia / 6 stycznia 1823/24 r., art. 5; A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 72-73.
- ¹⁷ Dekret Królewski z dn. 25 grudnia / 6 stycznia 1823/24 r., art. 8.
- ¹⁸ Tamże, art. 8, i 10.
- ¹⁹ Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego z dn. 26 lutego 1832 r., art. 5, w: M. Handełsmann, *Konstytucje polskie...*, dz. cyt., s. 135; J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła...*, dz. cyt., s. 210; M. Banaszak, *Historia Kościoła...*, t. 3*, dz. cyt., s. 91.
- ²⁰ S. Śreniowski, *Represje polityczne po powstaniu listopadowym*, w: *Historia Polski*, t. 2, red. S. Kieniewicz, W. Kula, cz. 3, Warszawa 1958, s. 6-8.
- ²¹ Postanowienie Rządowe z dn. 18/30 czerwca 1835 r., dotyczące reparacji kościołów filialnych w kraju znajdujących się, „Dziennik Praw”, t. 17, s. 71 n.
- ²² Tamże, art. 2; A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 68-69.
- ²³ Postanowienie Rządowe z dn. 8/20 października 1837 r., przepisujące sposób, w którym reparacje oraz stawiania nowych zabudowań plebańskich tak mieszkalnych jako też gospodarskich dokonywane być mają, „Dziennik Praw”, t. 21, s. 270 n.
- ²⁴ Tamże, art. 5; A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 71.
- ²⁵ Postanowienie Rządowe z dn. 8/20 października 1837 r., art. 5 i 7.
- ²⁶ Tamże, art. 5 i 6.
- ²⁷ Zob. Dekret z dn. 22 lipca / 3 sierpnia 1847 r., obejmujący artykuły umówione między pełnomocnikami Najjaśniejszego Pana Wszech Rosji i Królestwa Polskiego, a pełnomocnikami Jego Świątobliwości Papieża, co do Kościoła i duchowieństwa rzymsko-katolickiego w Cesarstwie i Królestwie, „Dziennik Praw” t. 50(1857), s. 99 n.; J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła...*, dz. cyt., s. 218.
- ²⁸ Postanowienie Rządowe z dn. 31 maja / 12 czerwca 1846 r., o środkach zapobieżenia pogrzebaniu ciał ludzi w stanie pozornej śmierci będących, „Dziennik Praw”, t. 38, s. 60 n.
- ²⁹ A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 69-70.
- ³⁰ Postanowienie Rządowe z dn. 31 maja/12 czerwca 1846 r., art. 13.
- ³¹ Najwyższy Ukaz z dn. 8/20 stycznia 1863 r., o atrybutacjach władz i o zarządzaniu budowy i reparacji budowli kościelnych, „Dziennik Praw”, t. 61(1862), s. 137 n.
- ³² K. Dębiński, *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*, Warszawa 1901, s. 33.
- ³³ Instrukcja o budowie, restauracji i reparacji kościołów i innych zabudowań parafialnych w parafiach rzymsko-katolickich i greko-unickich, „Dziennik Praw”, t. 61(1862), s. 165-183.

³⁴ Informacja do sporządzania rozkładów kosztów budowy, restauracji i reparacji kościołów i innych zabudowań kościelnych w parafiach Rzymsko-katolickich i Greko-unickich, odnośnie do par. 28 instrukcji, przez Radę Administracyjną zatwierdzonej, w duchu obowiązujących dotąd przepisów, przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydana, wraz z dwoma wzorami, w których jeden lit. A, służyć ma dla parafii składających się z samych wsi, a drugi lit. B, dla parafii, do których należą miasto i wsie, Warszawa 1863.

³⁵ A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 66.

³⁶ Najwyższy Ukaz z dn. 14/26 lipca 1864 r., o kolatorii w parafiach rzymsko-katolickich „Dziennik Praw”, t. 62(1864), s. 281 n.; H. Konic, *Samorząd gminny w Królestwie Polskim w porównaniu z innymi krajami europejskimi*, Warszawa 1906, s. 114.

³⁷ A. Majdowski, *Studia z historii...*, dz. cyt., s. 105; tenże, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 77; K. Dębiński, *Dozory kościelne...*, dz. cyt., s. 13–14; J. Pakulski, *Akta dozorów...*, art. cyt., s. 149.

³⁸ Zob. K. Dębiński, *Dozory kościelne...*, dz. cyt., s. 33.

³⁹ A. Majdowski, *Studia z historii...*, dz. cyt., s. 105.

⁴⁰ Najwyższy Ukaz z dnia 17/30 kwietnia 1905 r., art. 124, pkt 4; *Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX*, t. 10, Warszawa 1906.

⁴¹ Najwyższy Ukaz z dnia 17/30 kwietnia 1905 r., art. 124, pkt 1 i 2.

⁴² A. Majdowski, *Studia z historii...*, dz. cyt., s. 107.

⁴³ K. Dębiński, *Dozory kościelne...*, dz. cyt., s. 31n.

⁴⁴ Cyrkularz Departamentu Obcych Wyznań, z dn. 19 marca 1911 r.; Wyjaśnienie Departamentu Obcych Wyznań, z dn. 13 stycznia 1912 r.; K. Dębiński, *Dozory kościelne...*, dz. cyt., s. 31.

⁴⁵ *Memoriał członka Rady Państwa Z. hr. Wielopolskiego w sprawie obecnego położenia Kościoła rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskim*, „Ateneum Kaptańskie” 7(1912), s. 335.

⁴⁶ Postanowienie Rady Administracyjnej z dn. 16/28 maja 1833 r., przepisy o odbywaniu licytacji o dostawy, roboty, dzierżawy lub sprzedaż na rzecz Rządu, Gmin lub Instytutów, „Dziennik Praw”, t. 15, s. 230 n.

⁴⁷ A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 78.

⁴⁸ *O budowie i restauracji kościołów w kraju naszym*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 1860, seria 2, t. 5, s. 75 n.

⁴⁹ Reskrypt Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nr 12721/2902 z dn. 5 grudnia 1822 r.; por. „Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego”, 1823, nr 364, s. 10377-10378.

⁵⁰ Instrukcja o budowie, restauracji i reparacji kościołów i innych zabudowań parafialnych..., poz. cyt., par. 22.

⁵¹ A. Majdowski, *Ze studiów nad architekturą...*, dz. cyt., s. 79.

⁵² Tamże, s. 80.